

ALISHER NAVOIY IJODIDA FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING O'RNI VA AHAMIYATI

Mamatova Marhabo Adxamovna
Siddiqova Kibriyo Tursunboyevna

Izboskan tuman ixtisoslashtirilgan maktabi ona tili va adabiyot fani o'qituvchilari

Annotatsiya: *Ushbu maqola Alisher Navoiyning "Layli va Majnun" dostonida umumturkiy frazeologizmlarning qo'llanilishi masalalariga bag'ishlanadi. Shu asosda "Layli va Majnun" dostonida iboralarning qo'llanish xususiyatlari ma'lum darajada tahlil qilindi. Tilimizda oyoq, bosh, ko'z, quloq, bo'yin, kiprik, til, tomoq, qorin singari somatizmlar asosida shakllangan frazeologizmlarni umumturkiy frazeologizmlar deb hisoblab, bunday iboralarning dostonida qo'llanilishi tahlil qilindi*

Kalit so'zlar: *frazeologik birlik, tilshunoslik, oyoq, ko'z, quloq, bo'yin, kiprik, til, tomoq, ilmiy tahlil.*

Bugungi kunda tilshunosligida tilda frazeologik birliklarning rivojlanishini madaniy jihatdan o'rganishi til va madaniyat o'rtasidagi munosabatni ko'rsatadi, chunki turg'un iboralar tilning boshqa lingvistik birliklariga qaraganda xalq hayoti bilan bog'liqdir. Ular ko'p asrlik hayotiy tajribalar, hozirgi kungacha davom etib kelayotgan an'ana va marosimlar asosida shakllangan. Shunday qilib, aqliy fazilatlar aniq seziladi. Ayniqsa, frazeologik birliklar tarkibida onomastik komponentlar mavjud bo'lganda, bu xususiyat yanada yorqinroq namoyon bo'ladi. Sababi, onomastik birliklar xalqning o'tmishi bilan bugungi hayotini bog'lovchi ko'priklar bo'lib qolgan. Binobarin, turli tizimli tillardagi frazeologik birliklarni, ularning etimologiyasi, tuzilishi, semantikasini alohida o'rganish, tasnifini yaratish tilshunoslikning muhim vazifalaridan biridir.²⁸

Frazeologik iboralarning turli xil xususiyatlarini tashqi shaklga qarab tasnif qilish orqali ham aniqlash mumkin. Bu tasnifda ko'proq frazeologik iboralarning tarkibidagi so'zlar soniga qarab e'tibor beriladi. Tasnif natijasida iboralar tabiatiga ko'ra nechta so'zdan tashkil topganligini aniqlash mumkin. Ko'pgina tilshunoslar frazeologik iboralar faqat ikki so'zdan ortiq bo'ladi degan fikrlarni bildiradilar. Ammo kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, frazeologik iboralar ikki, uch va undan ortiq so'zlardan iborat bo'ladi. Ammo ayrim tilshunoslar bir so'zdan iborat iboralar ham bor deb fikr yuritadilar. Jumladan, professor **A.Jafarovning** fikricha bir so'zdan iborat iboralar idiomatik iboraning eng yuqori taraqqiyot bosqichida hosil bo'ladi. Bu turdagi iboralar qo'shma so'z yoki yakka so'z bilan ifodalanadi, ular to'g'ridan – to'g'ri fikrni anglata olmasligi jihatdan ham qo'shma so'zlardan farqlanadi.

Frazeologik birikmalar asosan so'zlar birikmasidan iborat, boshqacha aytganda, frazeologizmlar tilning alohida birligi bo'lib, tuzilishiga ko'ra erkin bog'lanma yoki

²⁸ Kharatova, S. K., & Ismailov, T. X. O. G. L. (2022). Use of innovative technologies in the educational process. *Science and Education*, 3(3), 713-718.

gapga teng, to'liq yoki qisman semantik qayta shakllangan obrazli, turg'un so'z birikmalarini o'z ichiga oladi. Shu ma'noda frazeologiya tilning umumiy tizimiga kiruvchi mikrosistema bo'lib, bu tizim o'zida o'tmish merosni, qadriyatlarni aks ettiradi, avloddan – avlodga o'tadi. Tizimni tashkil etuvchi frazeologik birliklarning ko'pchiligi ma'lum tilning boyish manbaidir. Frazeologik tizimni frazeologik birliklar, ularning asosiy komponentlari o'rtasidagi munosabatni tashkil etadi. Frazeologizmlar birdan ortiq so'zlardan tashkil topgan, ma'no va shakl jihatdan turg'un bo'lgan so'zlar bog'lanmasidir. Frazeologizmlar ko'chma ma'noda, obrazli ifodalarda qo'llaniladi hamda tarixiy qo'llanish me'yorlariga, usullariga ega bo'lib, ularning ma'nosi muayyan nutq jarayonida oydinlashadi. Frazeologizmlar so'z birikmasi yoki gap shaklida bo'lsa ular nutq birligi bo'lgan gaplardan farq qiladi. Ular lug'aviy birlik sifatida ko'p jihatdan so'zlarga yaqin turadi, so'zlarga xos bo'lgan juda ko'p xususiyatlar frazeologizmlarga ham xosdir.

Frazeologiyaning obyektini belgilashda turli xil farazlar mavjud. Frazeologiyaning obyektini faqat turg'un birikmalar tashkil qiladi. Frazeologiyafani frazeologik birliklarni ma'noviy struktural xususiyatlarini tadqiq qiluvchi, ularning til sistemasida paydo bo'lishi va nuqtda ishlatish xususiyatlarini o'rganuvchi fan deb ta'riflangan.

“Frazeologiya” atamasi yunoncha “*frama*” (*phrasis- ifoda, nutq o'rami*)²⁹ so'zidan olingan bo'lsada, bu atama turlicha ma'nolarni ifodalash uchun xizmat qiladi. Shu sababdan frazeologiya atamasi tilshunoslikda ikki ma'noda qo'llaniladi: tildagimavjud frazeologik birliklarning jami ma'nosida, hamda shunday birlilarni o'rganuvchi soha ma'nosida. Demak, frazeologiya iboralar haqidagi ilm demakdir.

Tilshunoslikning boshqa sohalari singari frazeologiya ham o'zining shakllanish va taraqqiyot bosqichlariga ega. Frazeologizmlar kelib chiqishi jihatdan juda qadimiy bo'lsa-da, frazeologiya fani qariyb ikki yuz yilni o'z ichiga oladi. Frazeologiya ilmining asoschisi shveytsariyalik olim **Sharl Ballid**dir. U o'zining “*Frantsuz stilistikasi*” (1909) nomli asarida so'z birlashmalari, ya'ni frazeologik birliklarni tadqiq etuvchi maxsus boblar kiritgan. Ferdinand de Sossyur esa sintagma, uning belgilari haqida o'z qarashlarini bayon etgan. Tilda shunday tayor birliklar borki, ularning lisoniy tabiati ma'nosi va sintaktik xususiyatidan kelib chiqdi, bunday birikmalar tayyor holda, an'anaga ko'ra qo'llanadi, degan edi.

Frazeologiya tilshunoslikning keyingi taraqqiyotida tez rivojlangan sohalardan biridir. Rus va ingliz tilshunosligida frazeologiya ancha ilgari o'rganila boshlangan bo'lsa, o'zbek tilshunosligida bu soha sistemali ravishda o'rganila boshlanganini o'tgan asrning 40-50- yillariga to'g'ri keladi. Bu davrda *Sh. Raxmatullayev (1969)*, *G.A.Bayramov (1970)*, *G.X.Axunzyakov (1974)*, *V.G.Uraksin (1975)*, *L.K.Bayramova (1983)*, *M.F.Chernov (1986)* larning doktorlik dissertastiyalari frazeologizmlar tadqiqiga bag'ishlangan.

²⁹ Abdullayev A. *Frazeologizmlarning ekspressivlik xususiyati*. – T.: O'TA. 1976. 5-son.

Ma'lumki, istiqloq qo'lga kiritilgandan keyin o'tgan davr mobaynida xalqimizning o'z yurti, tili, madaniyati va qadriyatlari tarixini chuqurroq o'rganishga qiziqish ortib, uni taro'ib-tashviq qilishga yanada jiddiy e'tibor qaratilmoqda. Zero, davlatimiz va millatimizning haqqoniy ilmiy tarixini yaratish keng jamoatchiligimiz uchun o'oyat muhim va dolzarb masalaga aylanib bormoqda. Shu asnda Alisher Navoiyning "*Layli va Majnun*" dostonini tilimizda frazeologik tomondan o'rganar ekanmiz, umumturkiy iboralarning qo'llanilishini ma'lum darajada tahlil qilishni lozim topdik.

Biz oyoq, bosh, ko'z, quloq, bo'yin, kiprik, til, tomoq, qorin singari somatizmlar asosida shakllangan frazeologizmlarni umumturkiy frazeologizmlar deb hisoblaymiz. Shulardan biri "*ayog' uzatmoq*" iborasi bo'lib, "*Layli va Majnun*" dostonida "oyoqni cho'zib yashamoq, yurmoq" ma'nolarini ifodalaydi.

*G'am zafarida dasht uzra yotsang,
Qum bistar ekin ayog' uzotsang (L.M, 133 b26),
Har bargki xastavar yotti,
Yer bistarida oyoq uzatti (L.M 188 b 35).*

Hozirgi paytda "*oyoq uzatmoq//oyoq cho'zmoq*" iborasi polisemantik ibora sifatida tilimizda faol qo'llanadi. Uning dastlabki ma'nosi "*ko'ngli tinchimoq, o'am-tashvishdan holi bo'lmoq*", keyingi ko'chma ma'nosi esa "*o'lmoq, jon bermoq*" dir.

"*Layli va Majnun*" dostonida "*boshiga tushmoq*", "*boshiga tufroq sovurmoq*", "*boshiga urmoq*", "*boshi ostonaga yetmoq*", "*boshi quyi bo'lmoq*", "*bosh tortmaslik*" singari bir qancha "*bosh*" komponentli umumturkiy frazeologizmlar qo'llangan. Jumladan, "*boshiga tushmoq*" iborasi "oo'ir ahvolga tushmoq, tashvishga tushmoq" ma'nolarini beradi.

*Bir kun erikib mahi muaddab,
Tushti boshig'a havo maktab (L.M. 49 b11).*

Hozirgi vaqtda "*boshiga tushmoq*" iborasi "*hayotida kutilmagan tarzda sodir bo'lmoq*" ma'nosida qo'llanadi.

"*Boshiga urmoq*" umumturkiy iborasi dostonida "*boshiga baxtsizlik yog'ilmoq*" ma'nosini ifodalash uchun xizmat qilgan:

*Boshiga ki urdi zaxm gardun,
Boshi to'kidin adadda afzun (L.M.143 b 28).*

"*Boshini silamoq*" umumturkiy iborasi esa "*mehribonlik ko'rsatmoq*" ma'nosini bildiradi.

*Boshin siladi firoqi avboshi,
Kim yog'dirgum bu bosh uza tosh (L.M. 60 b10).*

"*Boshiga tufroq sovurmoq*" iborasi ham umumturkiy bo'lib, "*boshiga o'am-alam yukini sochmoq, qiynamoq, azob bermoq*" ma'nolarini bildiradi.

*Boshig'a sovurdi oncha tufroq,
Go'yo yiqildi bu ko'han toq (L.M. 178 b33).*

"Quloq" so'zi umumturkiy bo'lib, "*eshitish organi va uning tashqi qismi*" degan ma'noni bildiradi. Tilimizda ana shu somatizm so'z yordamida "quloq bermoq",

“quloqdan qolmoq”, “qulog‘iga quymoq”, “qulog‘i ding bo‘lmoq”, “qulog‘ini pishirmoq”, “qulog‘i ding bo‘ldi”, “quloq miyasini yemoq”, “quloq solmoq”, “qulog‘idan kun ko‘rinadi” singari juda ko‘plab umumturkiy frazeologizmlar shakllangan. “Layli va Majnun” dostonida xuddi ana shunday umumturkiy iboralardan “quloqqa olmoq” va “qulog‘iga yetmoq” iboralari “eshitmoq, xabardor bo‘lmoq, xabar topmoq” ma‘nolarini bildiradi.

Bu bir necha so‘z quloqqa olg‘il,

Balkim necha dur quloqqa solg‘il (L.M. 204 b37)

Kim yeti quloo‘iga xurushe

Aytur edi bu xabar surushe (L.M. 195 b350)

“Quloqqa olmoq” umumturkiy iborasi esa xuddi hozirgi vaqtda bo‘lgani singari dostonida ham *“tinglamoq, aytganini qilmoq”* ma‘nolarini ifodalaydi: Tilimizda “ko‘z” somatizmi asosida yuzdan ortiq umumturkiy iboralar shakllangan. Bu haqda A.Isayev, keyinchalik A. Mamatov singari frazeolog olimlar maxsus kuzatishlar olib borganlar. Jumladan, A.Isayevning kuzatishlariga qaraganda, tilimizdagi “ko‘zga ko‘rinmoq”, “bo‘yniga olmoq”, “tilini tiymoq”, “ko‘zi och bo‘lmoq” singari frazeologizmlar qadimgi turkiy tilda ham faol qo‘llangan. Qadimgi turkiy tilda 249 ta iboradan hozirgi kunga kelib u yoki bu o‘zgarishlar bilan 54 tasi saqlanib qolgan, boshqalari esa asta-sekinlik bilan iste‘moldan chiqib ketgan. Bunday holatni Alisher Navoiyning “Layli va Majnun” dostoni tilida ham kuzatimiz. Masalan, “ko‘z oldiga keltirmoq”, “xayol qilmoq” ma‘nolarini ifodalash uchun asarda “ko‘zga eturmoq” iborasi qo‘llangan.

Shunday qilib, Alisher Navoiyning “Layli va Majnun” dostonida oyoq, bosh, quloq, ko‘z, ko‘ngul kabi kishi a‘zolarining nomlari-somatizmlar asosida shakllangan iboralarni ma‘lum darajada tahlil qildik. Umuman olganda, tilshunoslik fani oldidagi dolzarb masalalardan biri frazeologizmlar hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Alisher Navoiy. “Layli va Majnun” dostoni - Toshkent, G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2020.-344 b.
2. Mamatov. A. Frazeologizmlar shakllanishining nazariy asoslari. Toshkent: “Navro‘z” nashriyoti, 1997
3. Isayev. A Drevnetyurkskiye somaticheskkiye frazeologizmi. Trudi SamGU, novaya seriya N. 277. Voprosifrazeologii. UP.-Samarkand. 1976